

Hégel-Smitt:

DIALÓGIA

(1812-1998)

Semmi sincs, ha nincs a semmi mása;
Semmi más, ha nincs a tiszta lét.
A semmi már a tiszta lét hatása.
Akármilyen van, a pusztaság léte tét,
S a tét a lét továbbhatározása.

Magában állva itt a lét kevés:
A létező üres(ke b)elvonása,
De eltűnődve feltűnő levés.
Mozgás a meghatározása,
Meggzűnt a új keltezés.

Schmidt Péter:

VISZONYOK

A VISZONY ÁLTALÁBAN

Egységes szemléleti alapot a valóság megismeréséhez, archimédészi támasztékot a tudományok számára a kultúrtörténet tanúsága szerint évezredek óta keres az ember, és a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy az eredmény tekintetében még nincs egyetértés. A vélemények részint kizárják, részint kiegészítik egymást, a tudományos világképet szembenálló és egymást kölcsönösen meghatározó nézetek, állásfoglalások alkotják. Magasabb szinten, az elméletek és szemléletek világában éppoly gazdag, sokoldalú társadalmi élet folyik a maga különös törvényei szerint, mint a „rideg” tárgyi valóságban, a létviszonyok a magasabb létrétegekben megszűntén-megmaradó formában és tartalommal továbbra is jelen vannak, sőt visszahatnak az alacsonyabb rétegekre: a lét meghatározza a tudatot és a tudat meghatározza a létet.

A valóság azonban nem egyszerűen *van*, hanem *megtörténik*, nem csupán folyamat-szerű, hanem lényegileg folyamat, amelynek megismerése maga a változás, a folyamat továbbgördítése, részvétel a folyamatban, ezáltal önmegismerés. A reflexió tehát magánvalóan kettős: a valóság visszatükrözése, és benne önmagunk visszatükrözése. Ami azonban visszatükröződik, nem maga a dolog, még kevésbé annak valamiféle önállóan mása; létszerűen éppen semmi sem „tükröződik” vissza, hanem a megis-

merő alany *viszonya* változik meg a valósághoz, s ezt a megváltozott viszonyát megváltoztatott tevékenységében nyilvánítja ki.

Cselekedeteiben, érzéseiben, gondolataiban az alany a valósághoz való viszonya jut kifejeződés-re. Az életfolyamat maga is létviszonyok folyamatos felépülése, újjászerveződése és megszűnése; a megismerési viszonyban a tárgyra irányuló figyelem a konkrétumot meghatározó viszonyok ismereti viszonyokban való megrögzítését célozza. A dologi lét maga is csak a létkategóriák összefüggésrendszerében értelmezhető mint a kategoriális mozzanatok egymásra vonatkoztatott egésze; a léttotalitás lényegét tekintve tehát egymásba ágyazódó kapcsolatok rendszere: viszonystruktúra. A létezők alapvetően mint viszonybanállók értelmezettek, értelmezhetőségük csak viszonyaik révén, egymással való összefüggésükben realizálható.

Akár a valóság ontológiai szerkezetéről, akár a valóságelsajátítás folyamatában generálódó ismeret-struktúráról van tehát szó, a különös lét- és ismeretformák alapvető létmódja egyaránt a relacionalitás. Noha a viszonyban állók a viszonyhoz képest „valódibb”-nak, dologszerűbbnek tűnnek, amelyekhez képest a viszony a maga közvetett, átmeneti jellegében létszerűen alacsonyabb rendűnek látszik, a viszony „dologi” elemei is csak konkrét viszonyaik terében lé-

tezők, azokon kívül megszűnnek e világ részei lenni (evilágiságuk alapja éppen a viszonybanlét). A viszony tehát a létezés és a megismerés szempontjából egyaránt fundamentális jelentőségű.

Ebben a dolgozatban nem a viszony kategoriális mozzanatainak elemzésével, mint inkább magukkal a viszonyokkal, a viszonyok konkrét formáinak, típusainak tartalmi kifejtésével foglalkozom, az egyes viszonyformáknak a létrétegekben való konkrét megjelenésével, ezek dinamikus és statikus aspektusával és a viszonyoknak a történeti létben megjelenő általános fejlődési tendenciájával.

Meglátásom szerint a viszonyfejlődés íve tisztán kirajzolja azt a természet- és társadalomtörténeti horizontot, amelyen belül az egyes történeti fázisok a meghatározott viszonyformáknak az egyes korokban, illetve a fejlődés egyes fázisaiban megjelenő sajátos (de nem a többit kizáró!) túlsúlyaként értelmezhetők. továbbá a viszonyok szemlélet-szerű megjelenése révén megközelíthetővé válik a filozófiatörténet egyfajta hermeneutikai rekonstrukciója.

A viszonyok beágyazódása a mindennapi tevékenységbe és a társadalmi interakciókba messzemenőig érinti az etikum területét is, így az egyes viszonyformák axiológiai elemzése lehetőséget nyújt egy a teljesség igényével fellépő érték-etikai rendszer felépítésére is, ez a feladat azonban már túlmutat e dolgozat keretein, így mindössze érintőlegesen foglalkozom vele.

1. A KIZÁRÓ VISZONY

A viszony ebben a formájában külső-közvetlen, tendenciája a megszűnése: a viszonyban állók egyikének az eltűnése, feloldódása a másikkban.

Folyamat-oldala felől tekintve tehát e viszony az egyoldalú kizárás, feltétlen megsemmisítés, a kapcsolat negálása az egyik fél abszolút túlsúlya következtében; tartalmilag erőszak, tiszta agresszió, törekvés a lét feletti teljes kontroll megszerzésére, élet-halál harc.

A viszony eredmény-oldala felől tekintve ez a kapcsolat tulajdonlás, melynek elemei egyik részről az abszolút hatalom és önkény, másik részről a teljes önállótlanóság: a tárgy tulajdon.

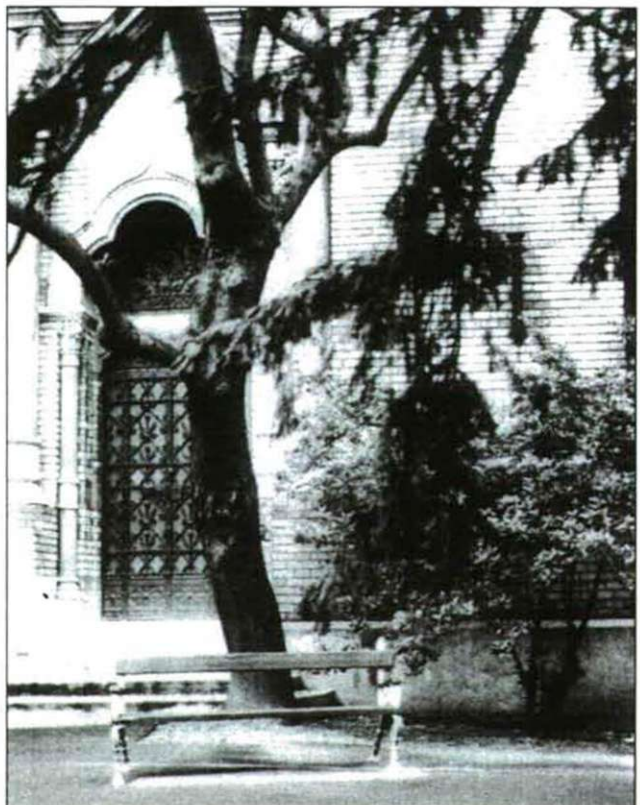
A természeti létben e viszony elemei az egyik oldalról mint táplálkozó organizmus, a másik oldalról mint táplálék, zsákmány jelennek meg.

A viszony alapmotívumát célszerű végkimenetele szempontjából - közvetett vagy közvetlen módon - mindkét részről egyaránt a túlélés jelenti.

A társadalmi létben, kifejlődött formájában e viszony a rabszolgatartás intézményeként jelent meg a törzsi közösségek közötti viszályok és háborúk nyomán - az erő társadalma.

A társadalmi rétegződés folyamatában a létviszonyokat közvetlenül érintő, a hatalom gyakorlására irányuló akarati viszony mint politika jelenik meg.

A társadalom szellemi életében ez a viszony egy sajátos hozzáállást és viselkedési formát indukál, amelyet naiv szemléletnek nevezhetünk. A naiv szemlélet egyoldalú hozzáállás a másik fél gondolataihoz, amelynek folytán az eszmecsere megmarad a vélemények kölcsönös értékelése szintjén.

(„Igazad van.“, „Ez nem helyes.“, „Ez túl pragmatikus.“ stb.)

E viszonyban rejlő alapellentmondás megszüntetésének természetes módja a domináns fél által kezdeményezett pozitív fordulat.

2. AZ ALÁRENDELŐ VISZONY

A viszony ebben a formájában közvetett-külső, tiszta pozitívítás, tendenciája a megerősödése: a felek közös mozgását szabályozó törvények szaporodása, a viszonyban állók valamint a „külső” hatalom távolságának szükségszerű növekedése.

Folyamat-oldala felől tekintve tehát e viszony a kívülről szabályozott egyoldalú alárendelés és rétegződés; tartalmilag tiszta közvetítés és tiszta kauzalitás, törekvés a létviszonyok megőrzésére, megszilárdítására.

A viszony eredmény-oldala felől tekintve ez a kapcsolat hierarchia, közös függés a közösség számára transzcendenstől, ezáltal kölcsönös függőség, melynek elemei az egyik irányban a törvény képviselése, a kor-

látozott hatalom, a másik irányban a törvény megvalósítása, a korlátozott önállóság.

A természeti létben e viszony elemei az egyik oldalról mint a saját fajtát a másik által fenntartó szülő, a másik oldalról mint önön létét a másik által fenntartó utód jelennek meg.

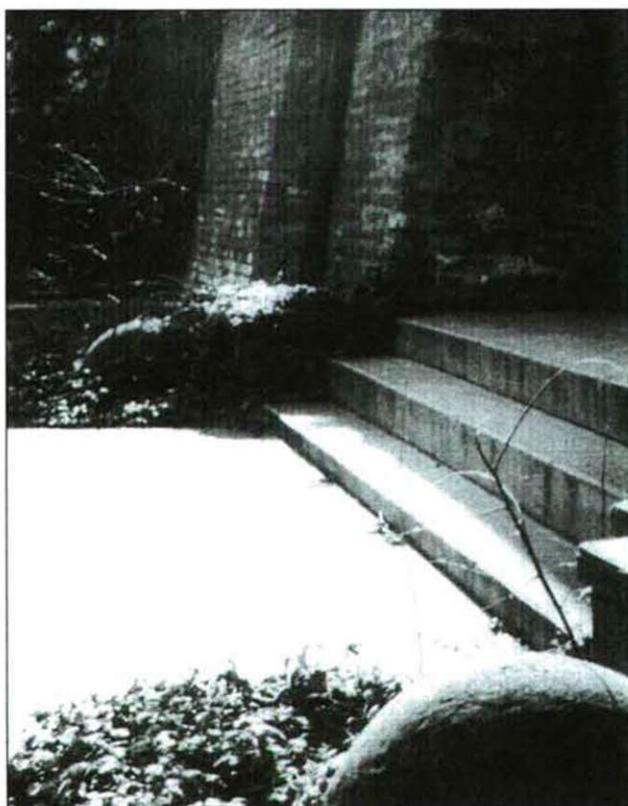
A viszony kettős motívuma egyfelől a merev szerkezetben megjelenő (reális) biztonság megőrzése, másfelől az egyre szorosabb keretek által meghatározott létszférákban való (idealizált) felemelkedés lehetőségének megteremtése. Az értékesség látszólagos növekedését a valóságban az alacsonyabb létszféráktól való eltávolodás és a magasabb létszférákhoz való közeledés jelenti.

A társadalmi létben, kifejlődött formájában e viszony bürokrácia, a normák által irányított kasztok vertikális rendszere - a hatalom és rang társadalma.

A társadalmi lét differenciálódási folyamatában ez a viszony mint a létviszonyokat közvet(it)ett módon érintő joggyakorlat, a társadalmi reprodukció normatív, preskriptív szabályozása, és ezzel összefonódva mint pozitív vallás jelenik meg.

A társadalom szellemi életében e viszony alapintenciója szerint dogmatikus (kanonikus) szemléletet indukál. A dogmatikus szemlélet az ismeretek tételes megszervezésének az alapja, amikor is a tételek a kritika nélkül elfogadott axiómákból, elvekből, parancsolatokból kiindulva, azokat végső hivatkozási alapként felhasználva szigorú módszertani (nem tisztán logikai!) következtetési szabályok révén levezethetők.

E viszonyban az egyes létpozíciók létérték-mozzanata eltorzul, léthelyzet és értékesség közvetlenül összekapcsolódik, a megmerevedési tendencia a lehetőségek szükségszerű korlátozódása folytán belső ellentmondássá fejlődik, ennek az ellentmondásnak a kifejlődése pedig közvetlen-külső (ld. 1. szakasz) vagy közvetett-belső ellentmondásos viszonyhoz vezet.

3. A SZEMBEÁLLÍTÓ VISZONY

A viszony ebben a formájában közvetett-belső; kifelé, egy korlátozottnak tételezett harmadik feletti uralom megszerzésére irányul. A viszonyban állók e harmadik által közvetlenül nem korlátozottak, a transzcendens tehát nem mint tételezett meghatározó, hanem mint tételezett meghatározott van jelen, értéke nem elvont-ideális, hanem konkrét-reális, amennyiben a viszonyban állók léthelyzetét közvetett módon (hiányával!) determinálja.

Folyamat oldala felől tekintve ez a viszony szembeállítás, az ellentétesek ellentmondássá fejlődése, kölcsönös egymást-kizárás és feltételezés; tartalmilag versengés, vetélkedés (kompetíció) (írott vagy íratlan szabályok által meghatározott hatalmi harc.

Eredmény-oldaláról tekintve ez a viszony feloldatlan feszültség és bizalmatlanság, a transzcendens értékmatériának a teljesítményben (ezáltal a mennyiségben) való feloldása, a lét és az ismeret elértéktelenedése (létszámmá és adattá alakulása).

E viszony a természet preferencián alapuló organikus szférájának általános fejlődéstörvénye, amely a fajok között az élettér kiterjesztésének, fajon belül pedig a egyedi gén elterjesztésének a motívumán nyugszik.

A társadalmi létben e viszony megnyilvánulásának elsődleges terepe a gazdaság, történelmi túlsúlyra a polgári társadalom kialakulásával és a szabadversenyos kapitalizmus megjelenésével tesz szert - a pénz társadalma.

A szemléletben ez a viszony mint kritika jelenik meg. A kritikai szemlélet a lét lehetőségének előfeltételeit, az ismeretekben rejlő előfeltevéseket, a kimondatlan szándékot, az elfedett érdekeket, a korlátozó előítéleteket veszi szemügyre.

Mivel ebben a viszonyban a felek közötti ellentmondás bensőséges (feloldhatatlan), a kapcsolat vagy külsőleg stabilizálódik (ld. 2. szakasz), vagy a külsőként tételezett harmadik totális értékvesztésével, ill. elérhetőségé-

nek megszűnésével közvetítés-nélkülivé, közömbössé válik.

4. A MELLÉRENDELŐ VISZONY

Kategoriálisan a nem-megjelenő, hiányzó viszony.

A viszony ebben a formájában elidegenült, tiszta negativitás, létében éppen nem viszonszerű, külsőleg tételezett, mindazonáltal a közösség fejlődésében folyamatosan jelen lévő konkrét viszony.

Formálisan a viszonyban állók egymás mellé rendelése, tartalmilag közömbösség és közöny, a másiktól független életfolyamatot övező valóság egyszerű tudomásulvétele. A viszonyban állók mozgásának tendenciáját ebben az esetben a belsőleg tételezett értékeszme határozza meg.

Eredmény-oldala felől tekintve e viszony tiszta individualitás és tiszta önértékűség, tartalmilag üres (de nem elvont!) kapcsolat, amelynek létalapja a materiális értelemben megvalósított szabadság (függetlenség).

A viszony önmozgását, belső dinamikáját tekintve alapvető motívuma éppen a motivátlanság, jellegzetessége a viszonyban állók kölcsönösen eltérő irányú, gyakran reflexív (a tételezőre visszamutató) cél felé mozgása.

A társadalmi lét magasabb objektivációs rendszerei közül sajátos (elkülönült társadalmi réteg létrejöttét indukáló) visszatükrözési módjaiknak megfelelően ezt a viszonyt hangsúlyosan a művészetek és a tudományok képviselői jelenítik meg. A történelem társadalmi formációit tekintve e viszony reálisan még az (idealizált) antik poliszban sem vált túlsúlyossá, lévén, hogy a polisz-polgárok identitását alapvetően a barbárral és a rabszolgával való szembenállásuk határozta meg. Jelenleg azonban a történelmi tendencia éppen e felé mutat, kialakuló-félben van az emberileg atomizálódó világ - az információ társadalma.

A szemléletben ez a viszony alternatívák párhuzamos fennállását eredményezi,

amely a megszokott gondolkodási stratégiákat áttörő, asszociatív, gyakran módszertani alapoktól mentes (rendszeretlen) reflexiós formaként jelentkezik.

Ebben a helyzetben a viszonyban lévők az értékek forrását önmagukban fellelve gyakran végletesen eltávolodnak a környező valóságtól, ám a kivetített, külvilágban fellelt értékformák kapcsán a külsőre való irányultság vagy a hasonló értékorientációs felekkel való versenyre (ld. 3. szakasz), vagy éppen a velük való együttműködésre készíti őket.

5. AZ EGYESÍTŐ VISZONY

A viszony ebben a formájában közvetlenbelső, létszerűen szervezeti vagy szerves, a viszonyban állók funkcionális egységét hordozó, egészlegességét önálló dologiságban megjelenítő viszony.

Folyamat-oldala felől tekintve tehát e viszony egyesítés; tartalmilag mindenoldalú együttműködés, feltétlen közösség a cél elérése érdekében.

A viszony eredmény-oldala felől tekintve ez a kapcsolat organizáció, organizmus; az egészt a funkciók megosztása által működtető részegységek (szervek) dinamikus viszonya.

Alapmotívumát a magasabb szintű szervezethez való tartozás és a benne megjelenő, a részek egyszerű összességében nem fellelhető új minőségek fenntartása jelenti, amelynek előnye a specializálódott részek egymást kölcsönösen kiegészítő funkciói folytán az energia kedvező megosztása, nagyobb hatékonyság, az egésznek a részek egyéni teljesítményét számottevően meghaladó teljesítménye.

A társadalmi létben ez a viszony mindeidáig mikroközösségek (pl. család) ideális állapotaként létezett és létezik, tényleges társadalmi méretekben reálisan nem, csak mint ideologizált eszmény jelentkezett - a szeretet társadalma.

A filozófiai szemléletben ez az együttműködés hermeneutikai hozzáállás; törekvés a vélemények működésben tartására; az eredeti formát megtartó és azt kiegészítő, a gondolatok tartalmi gazdagságát feltárni szándékozó gondolkodás. Az objektiváció kumulatív alapjellege folytán ez a tevékenység a társadalom szellemi életében egyre kiterjedtebbé válik; a felhalmozott szellemi értékek egyszerű fenntartására egyre szervezettebb, egyre szervezettebb társadalmi formák jönnek létre, az eszményként megfogalmazott szerveződési tendencia tehát a társadalom újratermelő mechanizmusának köszönhetően szükségszerűen megvalósul.

ALKALMAZÁS:

A FILOZÓFIATÖRTÉNET EGY INTERPRETÁCIÓJA

Azokból a társadalomtörténeti utalásokból is, amit az egyes viszonyformák önálló taglalása kapcsán kifejtettem, jól látható, hogy a történelmi összefolyamatban, egyes korszakokban az egyes viszonyformák meghatározó mértékű túlsúlyra tettek szert. Ez a tény, valamint az, hogy a sajátos társadalmi létforma (az életstratégia) a gondolkodási stratégiát meghatározó, az egyes viszonyformákat tükröző különös szemléleti modelleket hozott létre, lehetővé teszi azt, hogy a filozófiai gondolatformák történetét a társadalmi formációknak ezen ötös rendszerű elmélete, még pontosabban az ezeket hangsúlyosan meghatározó viszonyokból adódó szemléleti tendenciák mentén elemezzük és értelmezzük.

A gondolkodás történetében hatástörténeti szempontból a legkiemelkedőbb jelentőségű művek kétségtelenül abban a két korszakban keletkeztek, amelyet a filozófiatörténetben a Platón és Arisztotelész neve által fémjelzett görög idealizmus, és a Kanttól Hegelig ívelő klasszikus német idealizmus képviselnek.

A gondolkodási stratégiákat meghatározó szemléleti modelleket e korszakokra vetítve úgy találom, hogy mindkét esetben ar-

ról a különös fejlődési jelenségről van szó, amit a görögök esetében a naiv szemléletből a dogmatikusba, a németek esetében pedig a dogmatikusból a kritikaiba való átmenetnek tekinthetünk.

Az átmenet nyomait az egyes szerzők műveiben vizsgálva, észrevételeimet a következőképpen összegzem:

A platóni dialógusok a filozófiai problémák fejtegetése során abból a nézőpontból indultak ki, és eleven intenciójuk szerint meg is maradtak annál a törekvésnél, hogy felkutassák és érvekkel igazolják a beszélgetésekben részt vevők igazát; hogy *meghatározzák és eldöntsék*, mi a megoldása a felvetett problémáknak. Az a tény, hogy a dialógusok zöme (a korai dialógusok után szinte valamennyi) kimutatja a problematika alapvetően aporisztikus jellegét, azaz a kérdések naiv eldönthetőségének irrelevanciáját, egyben kijelöli a szemlélet megváltoztatásának szükségzerű útját is.

Arisztotelész az azokból az apóriákból indul ki, amit a platóni örökség hagyományozott tovább, és nála az aporetika mellett már megjelenik az axiomatika, egy módszertanilag megalapozott logika is, ami szemléletileg átbillenést jelent a dogmatikus architektónia felé. A kultúrtörténet érdekes szükségyszerűsége, hogy a precízen megalapozott axiomatikus rendszert nem „a Filozófus”, hanem halála után kb. 30 évvel az alexandriai Euklidesz dolgozta ki arra a tudományra, amely azután módszertani szempontból egészen Kantig kihívást jelentett a filozófia számára. A matematikáról van szó.

Tamás dogmatikája, a descartes-i módszertan és a spinozai matematizáló kísérlet kudarca után Kant volt az első, aki leszögezte, hogy a tisztán dogmatikus szemlélet filozófiai jellegű problémák kezelésére alkalmatlan, noha az ész architektonikus építményére tekintve azonnal látszik, hogy nem tudott túllépni a gondolkodási hagyományban oly mélyen gyökerező sematizmuson. A kritikai filozófia kanti programja éppen hogy nem jutott el a kritikai szemléletig, sőt Kanttal el sem kezdődött. Kant mindössze fogalmára hozta a descartes-i hagyatékot, és (az apóriákat antinomikus formában talál-

va) kijelölte annak az ösvénynek az irányát, amelyet végül Hegel vágott a metafizika rengetegében.

A Kant által megelőlegezett dialektika a hegeli gondolkodásban kezdett el igazán működni, ám a szemléletváltás valahol e két gondolkodó munkássága között, anonim módon ment végbe. A hegeli módszer a maga nemében olyan tökéletesen kimunkált dialektikus rendszert eredményezett, hogy a kritikai szemlélet keretein belül a kortársak és a közvetlen utódok számára is lereagálhatatlanná vált.

A XIX. század második harmadában megindult az alternatív szemléletű gondolatrendszerek kidolgozása, a rendszertől való eltávolodással kifejlődött az irracionálisizmus, a dogmatikához való visszalépéssel megjelentek a pozitivisták, és egymástól független egyéni vállalkozások keretében kialakult a sokszínű élet- és egzisztenciálfilozófiai vonulat. Az individuálfilozófia csúcspontját kétségtelenül az a Martin Heidegger képviseli, aki önálló nyelviség kialakításával próbált megszabadulni a filozófiatörténet fogalmi hagyatékától. Jóllehet Heidegger merészségben mindenkinél tovább ment el, amikor egyéni szemléletét egyéni nyelvezettel tetéztve kidolgozta fundamentálon-tológiáját, ám kísérlete jelzésértékű volt a filozófia számára, elegendő figyelmeztetés ahhoz, hogy elinduljon egy új, immár történeti reprodukciós szemléletű törekvés arra, hogy feldolgozzák és megmentseék a fogalmi gondolkodás kulturális hagyatékát.

Gadamer neve és meghatározó műve (*Igazság és módszer*) jelzi azt a pontot az ezredvég filozófia-történetében, amitől kezdve a hermeneutika roppant sebességgel feltárta saját eszmetörténeti gyökereit, és megkezdődött egy szintetizáló jellegű általános filozófiatörténeti rekonstrukció. Persze az individuális világnézetek kohójában (ha a posztmodern fogalmát erre egyszerűsíthetjük) hamarosan megjelentek a hermeneutikai doktrínák vadhajtásai is (gondolok itt elsősorban a dekonstruktív iskolák rohamos elterjedésére).

Azt, hogy hová tart a filozófia, és a hermeneutikai szemlélet megjelenésével

mennyiben kezdődött el a gondolkodás egyfajta önmagába visszarágó erjedése, nem célom és nem szándékom megjósolni. Sőt! Magam is szükségesnek tartom egyfajta utolsó olvasásnak alávetni azt a kulturális hagyományt, amely immáron kezelhetetlenül szerteágazóvá és ezáltal effektíve *használhatatlanná* vált. A szakfilozófia berkein belül a következő lépés minden bizonnyal

az operacionális fogalmiság kidolgozása, a nyelv és a kommunikáció elemzése, társadalmi téren pedig a nyitott társadalom és az ökoszociális berendezkedés vizsgálata - már amennyiben megszületik az együttműködés ebben az alapvetően elitista beállítottságú, de ezzel együtt is rendkívül fontos és manapság oly népszerű „tudományban“.

MELLÉKLET

(A VISZONYOK ÖSSZEFOGLALÓ KULCSSZÓ-TÁBLÁZATA)

1. forma	2. forma	3. forma	4. forma	5. forma
kizárás	alárendelés	szembeállítás	mellérendelés	egyesítés
szubsztancia és akcidencia	ok és okozat	kölcsönhatók	semlegesek	rész és egész
táplálkozó-táplálék	szülő - utód	domináns hímek	közömbösek	szervezet - szervek
túlélés	biztonság	profit	öncél	magasabb egység
tulajdonos-rabszolga	úr-szolga	győztes - vesztes	közönyösek (művész - tudós)	"elvtársak"
antik társadalom	feudalizmus, szocializmus	kapitalizmus	liberalizmus	"kommunizmus"
erő	hatalom	pénz	információ	elismerés
agresszió (erőszak)	bürokrácia (függés)	kompetíció (verseny)	individualitás	együttműködés
naiv szemlélet	dogmatizmus	kritika	független nézetek	hermeneutika

